

ծաղիւր կառուցման պատճառ և կարեօք հոգաբարձու համայն շինութեան սր. տեղ-ւոյս Ազիրմանցի Աստուածատէր Դաւիթ աղային Սալխազունեաց, Որ զայս դուռն էր կանգնել իւրով արդեամբ ի յիշատակ ծնողաց Սարգսի և Եւփրէսինեայ, և կհնակցոյն Մարիամայ և զաւակացն Սարգսի, Մարտիրոսի, Յակովբայ և Եւփրէսինեայ:

Կլինելու պահարանին երկրորդ դրան վրայ վառ շինութեան սուրբ եկեղեցւոյս թաղէոսի և Բարդուղիմէոսի սրբազան Առաքելոց հետուն առ սա իմոտտիէ Միրի-ճան, Պետրոս, Պողոս աղայքն առ յիշատակ հանգուցելոց իւրեանց թաղէոս, թագւոր, Հայրապետ, Դանիէ և միւս թագւոր և Պողոս աղայից յիշել ազաչեն:

Յամի Տն. 1828 որ օծաւ դեկտ. 9

Իսկ տաճարին գլխաւոր գաւիթին աջ կողմը կը գտնուի գեղեցիկ անեղծ եւ մալքուր գրով Զաքարիա վարդապետին դամբանը որուն արձանագրուածինը այս է՝

ՅԱՄԱՐԱՆ Է ԶԱԲԱՐԻԱ
ՄԱՐԳԱՐԵՆ ԲԱՐԴԱՆԻՈՅՏ

Հսկող արթուն նէր բարունեաց
Մըշակ ընտիր բանաւորաց
Խըստակրօն ժուժկալութեամբ
Ազօթական առ տէր փառաց
Պըսակ կրկին քեզ պատկան
Անանց լուսով լուսաւորեալ
Կենաց բանին քարոզութեամբ
Մակըս գոլոյդ կուսազարդեալ
Հանգեալ ի տառապանաց կենաց զայս յամի
Տն. 1828 և ի Սեպ. 28 և հայ ՌՄՀէ:

Մանկապարտէզին շէնքին ճակատը

Վարժարան Ս. Վարժարան 1894 և Հայոց ՌՅԽԳ:

Եկեղեցւոյն բակի ջրամբարին պատին վրայ մարմարին ծոււածել

Անմահ սիրոյ ի յիշատակ մօր քում միակ սիրուն որդեակ ետ ջրեղջիւր այս Յարութիւն աղա Կոնքօֆ վառն հոգւոյ սիրելի որդւոյ իւրոյ Միհրանայ հանգուցեալ ի տէր 1874 Մայիս 5, ի Զմիւրնիա

քաղաքի ի հասակի 17 տմաց. Փիլիպպուս պօլիս 1877 մայիս:

Այսքան բու կը համարիմ այս անգամ իբր հում նիւթ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն 1828 թուին վերաշինութեան պատմու-թեան համար:

Յ. ՔԻՐԻՏԵԱՆ

ՀԱՅ ՀԻՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

ԲԱՏՈՒԱՅԻ ՄԵՋ

— — —

Բատուայի Առաջնորդարանի Պարբերա-թերթին (Bollettino Diocesano di Padova) անցեալ տարւոյ թիւին մէջ, Z. Rizieri յօդուածի մը մէջ ուսումնասիրած է Արեւիլքէն Բատուա եկող և հաստատուող կրօնաւորներու պատմութիւնը, իր տեղեկու-թիւնները քաղելով քաղքին Եպիսկոպոսարանի գրաւաններէն, Շահեկան է մեզի համար տեսնելը թէ ինչպէս հայ կրօնաւորներ ժ.Պ. դարէն սկսեալ կը յիշատակուին և արդէն նուազելու վիճակի մէջ, ի Բատուա, ինչ որ ցոյց կու տայ նախապէս բաւական ծաղկեալ վիճակի մը գոյութիւնը, իր կարեւորութեան համար այդ ցրտուցան վաւերաթուղթերէ հաւաքուած տեղեկութիւնները կը փափագինք մեր ընթերցողներուն ալ ներկայացնել այս էջերուն մէջ:

Շատ քիչ ծանօթ է մեզի Բարսեղեան կրօնաւորներու Միաբանութիւնը որու միաբանները ուղղակի Հայաստանէն գալով հաստատուեցան Բատուայի մէջ և դարձ մ'աւելի հոն մնացին:

Ընդհանուր կերպով իտալիոյ համար չէ այս նորութիւնը, որքան Հիւսիսային իտալիոյ համար, ուր՝ բաց ի ճննողայէն, առ այժմ չենք գիտեր թէ ուրիշ ո՛ր կեցած ըլլան: Ըսինք ոչ բոլոր իտալիոյ համար, քանի որ գիտենք արդէն թէ այդ կրօնաւորները Հարաւային իտալիոյ մէջ երկար-օրէն բնակութիւն ունեցեր են, մասնաւորապէս (Le Puglie) Բուլիէի մէջ, ուր մինչև ցարդ իտալական թերալիսի» (Te-

baide Italiana) հաստատուն հետք մը թողած են, զոր Մասաֆրացի Վինկենտիոս կալլուս մեծ խնամքով հրատարակած է՝

1348-ին տառջին անգամ կը տեսնենք որ Բատուայի մէջ յիշուած են՝ ոչ թէ իբր նոր եկած՝ այլ արդէն անկման շրջանի մէջ են, այն աստիճան՝ որ իրենց (gnisanti արուարձանին մէջ գտնուող «Sancta Maria Armeniorum» կոչուած եկեղեցին, իբր հիմնաքար կը գործածուի՝ վրան նոր վանք մը կառուցանելու (Երեւան անանքուրդ դարու զրաւկան աղբիւրն էրու մէջ անոնց մասին յիշատակութիւն մը չգտնելնուս պատճառաւ, հակամէտ ենք կարծելու որ իրենք ալ այն առն են կած լինին Բատուա՝ երբ Արեւելից բարսեղեան կրօնաւորաց ուրիշ զաղթականութիւն մը, 1307 տարւոյն մօտերը, կը հաստատուէր ի ճենոդն՝

Այս մի և նոյն աղբիւրէն՝ որ առաջ նորոգեց մեզ Հայ Բարսեղեան կրօնաւորաց զոյւթիւնը ճանչնալու Բատուայի մէջ, կ'իմանանք նաև որ Կորբաղոս Գոնգորեւհացին՝ Հիլտեպրանտինոյ եպիսկոպոս Ինդրին (Ildebrandino dei Conti) ընդհանուր Աթոռակալը, 1330էն առաջ, Ognissanti արուարձանէն դուրս եղող Հայոց Ս. Մարիամ եկեղեցին, Ս. Ղազարու անկեանոցը, Ս. Լէոնարդոս Գորբիւնայի (di Torreglia) հիւրանոցն, և Ս. Մարիամ Միհոդանալէի (di Mezzocanale) եկեղեցին՝ միացուցած և ի մի ձուլած էր։ Չենք գիտեր թէ ինչ նպատակաւ եղած է եկեղեցեաց ու հասութիւց այդ միութիւնը...

Բայց յետոյ երբ կ'որոշուի Ուիւետան ներու վանքին կառուցման բուն տեղը, կը յայտարարէ (յիշեալ եպիսկոպոսը), թէ այն պիտի ըլլայ Հայոց Ս. Մարիամ «di-

cta de Armenis» եկեղեցին, Բատուայի արուարձաններուն մէջ՝ որ ի մօտոյ կը յուսացուի թէ Թափուր ըլլայ։

Ս. Մարիամ Միհոդանալէի, Ս. Լէոնարդոս Գորբիւնայի և նոյն իսկ Հայոց այդ միացեալ ինչեքը, եպիսկոպոսին բարեհաճութեամբ, նորաշէն վանքին պիտի վիճակին։

Յաջորդ օրը եպիսկոպոսն ու երկու կանոնիկոսն ի միասին հաւաքուած, Ս. Ղազարու ժողովրդապետութիւնն ստանձնելով, Եղբայր Ստեփանոս՝ Հայր, եպիսկոպոսին առջև կը հրաժարի Հայոց Ս. Մարիամու եկեղեցւոյն ժողովրդապետութենէն, տեսչութենէն և պաշտօնավարութենէն։ Հիլտեպրանտինոյ, այն ժողովրդապետութիւնը տրամադրելու իշխանութիւն ունենալով, անմիջապէս զայն ճիւղատմենիզոյ Ձիդդատեղիլացւոյն կուտայ, որ Մայր եկեղեցւոյն աւանդապահ էր, և միանգամայն Ուիւետանից վանքին գործակալ. պայմանաւ որ անոնք հոն առաջնորդ մը դնեն ու տասնեկուս արեղայ, որոնք իրենց ապրուստը պիտի գտնեն սոյն նպատակաւ ի մի ձուլելու վերոյիշեալ տեղերուն եկամուտի հասոյթով։ Միևնոյն ատեն Եղբայր Ստեփանոս Հայուն՝ Ս. Ղազարու ժողովրդապետական իշխանութիւնը կը յանձնուի։

Արդ Եղբայր Ստեփանոսին Ս. Ղազար անցնելը տեսնելով՝ կարելի է իրաւամբ հարցնել թէ հայ կրօնաւորներուն նորոգ կեանքն ի՞նչ էր, և ո՞ր կը բնակէին։

Այս հարցումը կ'ընենք, տեսնելով որ 1376ին՝ Բատուայի հայոց սեդույն, եկեղեցւոյն կամ մատրան մէջ կը նախագահէ Տէր Նիկողայոս Աւագ քահանայ. իսկ 1380ին կը գտնենք Ուիւետանները Բիւրեւր Բուլեքարայի մէջ՝

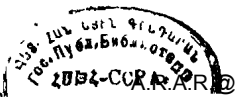
1. Vincenzo Gallo, *La Tebaide in Italia*, Napoli, Aldina, 1925.

2. Miscellanea n. I, in *Quaternus signatus A.*, n. 15, զուրկ 213-15 ըստ ին Թատակոնիան։ Եպիսկոպոսական արձանագրութեանց կամ վճռոնքու Թանկազն հաստատորեն են, որ մեզ ոգբալ կու տան միւսան, որոն կորուստը. Բատուայի Առաջնորդարանի ինն Գիւսն։

3. J. Pargoire in *Dictionnaire d'archéologie et liturgie chrétienne*, B գրքը. — Moroni G., *Dizionario di erudizione* ևս.

4. Feodorum VIII, զ. 58, Բատուայի Առաջնորդարանի ինն Գիւսն։

5. Diversorum, 6 Թիւով նշանակած, 1377-1381 տարիներուն, զ. 98, ա. Անդ։

Թերեւս մէկը հարցնէ մեզ թէ հայերը ինչ եղան այն տոնն, Հարց մը՝ զոր չկըրցանք լուսարանել, կը յիշուի սակայն 1406 տարին Տէր Փրանկիակոս de Perusio անուամբ մէկը առաջնորդ Բատուայի հայ կրօնաւորներուն՝ Ուրեմ 1406ին հայերը դեռ Բատուա էին։ Իսկ 1420ին իրենց եկեղեցին այլևս S. Maria չէ, այլ S. Basilio՝ Ս. Բարսեղ, Կալուածատումարի գիրքը՝ Croce գոչուած, այսպէս կը խօսի Հայրաւու և անոնց ստացուածներուն վրայ։

Հայերու Ս. Բարսեղի ուխտին վանքը, ունի հետեւեալները.

Նախ հող մը որ կը գտնուի Ս. Բարսեղ եկեղեցոյն ետևը և հասոյթ կը բերի հինգ տուրատ։ Զայն վարձու տաւած է Փրանկիակոս կոս Կառչկիէ անուն մէկը։

Դարձնայ տուն մը յարկածածոյ վերոյգրեալ տեղը, զոր վարձու տաւած է Բարսեղ տոմոս Կերդու և կը հատուցանէ ուր յիշուի Նոյնպէս տուն մը ետևին ետև տեղը, զոր վարձու տաւած է Տարրոսի Մարկոս հիւր։

Գիտցէք որ չորս հոգի ենք և ուրիշ ո՛ր և է թան յունիք, Տեսէք ուրեմն թէ այս ինքզնի հասոյթով կարելի՞ է ապրիլ։ Ուրեմն զուր ունեցէք մեր վրայ դուք ամենեւին որ այս կարուածները իրենց արժեքով կ'արձանուորէք՝ ։

Կալուածահամարին այդ յայտարարու թենէն լաւ կը հասկնանք, որ 1420ին,

առանց ո՛ր և է տարակոյսի՝ Հայ Բարսեղեան միանձունք զեռ Բատուա էին, թէ ամենաքիչ եկամուտ ունէին, որ իրենց զիրենց հարկապահանջներուն մարդասիրութեան կը յանձնէին, և թէ Թուով միայն չորս էին։

Իրենց կանոնի, վարչութեան, պաշտամանց մասին՝ բառ մ'իսկ չկայ։ Անշուշտ ճշմարտորեն էին անոնք, ոչ շատ տարբեր Հայաւային Խաւիւյ՝ Մասաֆրայի մէջ եղողներէն։

Իրենց եկեղեցւոյն գալով, կ'ուզենք կարծել, թէ Հիւսեպարանտ եպիսկոպոսին ծրագրին այս հետեւանքն ունեցած ըլլայ, այսինքն Ուլեւտեանը Բիւիերա տի Բուլւերարա հաստատուեցան, իսկ Հայերն իրենց տեղը մնացին, եկեղեցւոյն նոր անուն մը տալով, որ է Ս. Բարսեղ։

Զկըցանք գիտնալ թէ մինչև ե՛րբ մնացած են՝, Բայց այսքանը ստոյգ է որ 1509ին, իրենց անբնակ մնացած վանքն ու եկեղեցին՝ փառաւորապէս գործի եկան ասպնջականելու հին Արշեւլայի Փռանկիակեան (Conventuali) հաւատաւորները, որոնք վանքը այրեցաւ Մաքսիմիլիանոս կայսերէն, որ, Բատուայի պաշարման միջոց՝ իր ընդհանուր բանակետը հռոյզրած էր. և մնացած քարերով Հայոց վանքին տեղ «Ognissanti» արուարձանին մէջ, — այժմ Via Belzoni — շինեցին ուրիշ

1. Gennari, Codice Padovano, հ. 11. էջ 440. Raccolta Comin, էջ 71. Biblioteca Grinzano Բատուայի Առաջնորդարանին մէջ։

2. Libro Estimi, detto Croce, գ. 2. Ան. Բատուայի Առաջնորդարանի Հին Դիւան։

3. Conventus Armenorum habet infrascripta: Primo, unum pratum, quod est retro Ecclesia Sancti Basilii, et reddit ducatos quinque. Tenet in affectum dominus Franciscus dictus caucelle.

Item, unam domum elivelatam, quam tenet Bartholomeus cerdo et reddit libras octo, positam in dicta contrata.

Item unam domum positam in dicta contrata, quam tenet in affectu Paulus marangonus de Turri.

Novieritis quod sumus fratres quatuor et nihil aliud habemus. Videatur igitur utrum be-

ne possumus cum tam modico reddito vivere. Compassionetur igitur vos omnes hoc extimum facere debentes.

4. Moroni, անգ, կ'ըսէ, թէ երբ Սեւ Լուսնի փոխելով՝ եկան Զենուփ, նախ Ս. Բարսեղի կանոնն ընդունեցան, յետոյ՝ ինքովկենսութիւն Զ. Ի. օրով՝ Ս. Օգոստինոսի կանոնը։

5. Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատուած կը տեսնենք Բեռնափոցի P. Michelangelo Belforti-ի կողմանէ՝ ի «Chronologia brevis» (այս. Milano, Aguello, 1720). Նա Սիւնայի Tolameit ժողովը հաստատուած Ուլեւտեան Միաբանութեան «Natio Patavina»-ի վրայ իտալիով՝ կը ցուցնէ թէ իրեն քաղաքացի է Ուլեւտեաներու Բատուա գալուստը։

6. Խաւիւյ մէջ իրենց Թիւր քառասունի իջած ըլլալով, 1650ին ինքովկենսութիւն Ժ. Բ. Շնչուեցան. ա. Moroni, անգ։

վանք մը: Հայոց երկրին ու վանքին վրայ, կանգնեցին իրենց վանքը՝ Երանանորհ Հեղինէ Էմսելմիրնի անուան նուիրուած:

Համառոտելով, ուրեմն, կ'ըսենք, թէ ԺԳ-ԺԵ դարուն, հասարակար Վենետիկի ծամրով, Բատուա ևս եկած են Հայաստանէն արեւելի կրօնաւորներ¹:

Վենետիկի Հասարակապետութեան՝ Արեւելի հետ վաճառականական յարաբերութիւնները, Բարսեղեանց Բատուա իջնելուն նպաստած պէտք են լինել, ասոնք, թէպէտև բաղդատմամբ իրենցմէ առաջ եղող և իրենց ժամանակի կրօնաւորական կարգերու՝ աղբատ էին, սակայն անշուշտ լաւ ընդունելութիւն գտած պիտի ըլլան: 1410ին կալուածահամարի առին՝ չորս արեղայ միայն կային. և զարմանալին այն է որ Ս. Բարսղի կանոնն ունէին, ինչ ալ ուզենանք իորհիլ Ս. Բարսղի *horo*-ներուն, և Բարսեղեան իրական կարգի մը գոյութեան մասին, ոչ միայն Արեւմուտք՝ այլ նաև Արեւելք մէջ²:

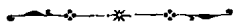
ԺԳ դարու կիսուն տեղեկագրի մը ցանկին վրայ գրուած ծանօթութիւնէ մը կ'իմանանք, որ Բարսեղեանց վանքը՝ պէտք էր Ս. Մարկոսի կարդինալին իբր եկամուտ անցած ըլլար, որովհետև այն վանքին հասոյթները՝ այլ ևս սոյն Միրանաւորին՝ կը պատկանին:

Հուսի, Հայոց եկեղեցւոյն անուան՝ Ս. Մարիամէն ի Ս. Բարսեղ փոփոխութեան նկատմամբ, կրնայ մտածուիլ թէ ասիկա պարտինք Բատուայի մէջ հայոց երկրորդ անգամ ընակութեան մը նոր շրջանին, երբ առաջին անունը՝ Ս. Մարիամ, գործածութենէն դադրած էր արդէն:

Տարօրինակ է Արեւելիներուն այդ կանոնաւոր կերպով Բատուա երևնալն, և միշտ «Ognissanti» թարգմ. մէջ, իրօք ալ Ս. Սոփիայէն մինչև Ognissanti տարածուող

երկրի՝ յունական հոտ մ'ունի: Սրբուհի Սոփիա, Սրբուհի Եւփիմէ անտարակոյս բիւզանդական, այսինքն՝ յունական ծագումն ունեցող անուններ են:

Այսպէս, ուրեմն, երեք շրջան կ'ունենանք արեւելիներու զաղթականութեան Բատուայի մէջ. մին կը տէ մինչև Է դարը, և 601ին Աճիւլֆոսի ձեռքով տեղի ունեցած Բատուայի կործանմամբ կը փակուի. շրջան մը, յորում գիտենք թէ պահպան գինեւորաց գունդ մը կար Բատուա: Երկրորդ շրջանը՝ ԺԳ-ԺԵ դար: Երրորդը, վերջապէս, անցեալ դարու սկիզբէն մինչև մեր օրերը, երբ Միթարեան Միաբանութիւնը հաստատուելով Վենետիկ, վանատուն և երբեմն վարժարան ալ կ'ունենայ Բատուայի մէջ: Հ. Գ. Ս.

Գ Բ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐՈՒ ՎՐԱՅ

(ԺՁ. ԺԵ. ԺԸ և ԺԹ Գ-Դ. Կ. Պէ-ն)

(Շաբ. տես Բագմ. 1927, էջ 264)

Գ.

ԺԸ դար (1700-1800)

Այս ալ Տուտի խաթունին մօրը տապանագիրն է:

10. Ես իսկ եմ Կիւլպահար կոչեցեալ Գարնան վարդ թէպէտ թառամեալ: ՋՏուտի դուստրն իմ կորուսեալ, Գտի աստ անշունչ համարեցեալ: Խօսեցեալ կոյս օրիորդիս, Կսկծմամբն այրեալ եւ գերելիս. Ոչ տեսի յառազաստ մտեալ, Ալ փոխան տքեալ է շիրմիս: Դուստր էի Տէր Օհանէսի, կողակէց

1. Տ. Բատուայի բոլոր պատմագիրներն ու ժամանակագիրք. Իւկ Comin, է «Memorie Storiche» ևն, ևսագրուած Grinzato-է, A 159, Առաջնորդարան Բատուայի:

2. Moroni, անք, կը համարի ճննուած եղած ըլլայ

Հայերու իտալիոյ ամէն կողմ ծաւալման կեդրոնը:

3. S. I. Pargoire, անք:

4. S. Liber Benefictiorum Paduane Diocesis, Սկիզբը գրուած ԺՁ դարու առանձին պրակի մը մէջ, Բատուայի Առաջնորդարանի չին Դիւանին մէջ: